

НА СТОРОЖІ ІСТОРИЧНОЇ ТА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (МИКОЛА МУРЗАКЕВИЧ)

Проаналізовано діяльність М. Н. Мурзакевича на пам'яткоохоронній ниві в XIX столітті, зокрема, його зусилля із організації музею Одеського товариства історії та старожитностей, Феодосійського музею старожитностей, обстеження, охорони і популяризації пам'яток історії та археології.

Ключові слова: культурна спадщина, Південь України, пам'яткоохоронна і пам'яткознавча діяльність, пам'ятки історії та археології.

Розв'язання завдань сучасної пам'яткознавчої роботи неможливо без узагальнення досвіду вивчення і збереження культурної спадщини в минулому. Аналіз тогочасних подій, узагальнення позитивної практики пам'яткоохоронців та критичне осмислення їх невдач подає взірцевий приклад сучасним ентузіастам зі збереження пам'яток. Найкращі традиції, науковий спадок та колосальний досвід учасників пам'яткоохоронного руху у дорадянський період не втратили свого значення і сьогодні, бо перегукуються з подібними проблемами сучасного українського суспільства.

Дослідження історії пам'яткоохоронної справи, основних етапів її розвитку сприяє відтворенню цілісної картини формування історичної пам'яті українського народу, відновленню призабутих, а то й невідомих сторінок минулих українських земель. Пам'яткознавчий рух, який виконує не лише охоронні, просвітницькі та виховні функції, а й консолідує кращі наукові, творчі й громадські сили, потребує особливої уваги науковців.

Науковий та практичний інтерес викликає пам'яткоохоронна діяльність наукових товариств Півдня України в XIX ст., яка активізувалася у зв'язку з розвитком історії, археології й статистики, а також з розширенням археологічних розкопок, масовими випадками знищення, руйнування та вивезення за кордон старожитностей. Збереження та наукове вивчення пам'яток отримало значний стимул завдяки плідній діяльності на ниві культури генерал-губернатора Новоросійського краю М. С. Воронцова. Він підтримав місцевих дослідників пам'яток історії та археології, сприявши створенню першого наукового товариства на Півдні України – Одеського товариства історії і старожитностей (ОТІС), яке проводило багатопланову пам'яткознавчу діяльність.

Серед засновників та й активних членів цієї установи був і Микола Никифорович Мурзакевич (1806–1883), який ініціював значну кількість актуальних заходів із охорони й дослідження старожитностей, став справжнім координатором пам'яткоохоронної діяльності на Півдні України.

Основні аспекти кримознавчої діяльності М. Н. Мурзакевича найбільш повно розглянуто у публікаціях доктора історичних наук, професора Андрія Анатолійовича Непомняшого [1; 2]. Автор здійснив ґрунтовний аналіз наукової спадщини краєзнавця, зробивши аргументовані висновки про її значення. На підставі джерел провідних архівів Російської Федерації, вперше залучених до наукового обігу, ним відтворено цілісну картину діяльності М. Н. Мурзакевича з вивчення історії Криму, організації пам'яткоохоронної роботи на півострові. Внесок у дослідження та охорону пам'яток Херсонесу М. Н. Мурзакевичем подано у публікаціях А. В. Шаманаєва [3, 4]. Однак зазначені роботи не ставили метою відтворення цілісної картини пам'яткоохоронної роботи М. Н. Мурзакевича на Півдні України. Основним завданням даної статті є розгляд та аналіз діяльності вченого щодо дослідження та збереження старожитностей в XIX ст. на Півдні України.

Інтерес до вітчизняної історії та пам'яток старовини у М. Н. Мурзакевича почав формуватися ще у роки навчання у Смоленській духовній семінарії в 1817–1825 роках. Про свої захоплення цього періоду він писав в «Автобіографії»: «Вітчизняна історія, нарешті, остаточно мене опанувала. Колишне безглузде вештання старовинними смоленськими стінами і вежами, побудованими Борисом Годуновим, змінилося бажанням відшукати де-небудь у вежі складені старовинні архіви. Лазив під деякими вежами в надії відкрити потаємний хід, за розповідями ніби іс-

нуючий у одній із веж, такий, що вела до собору. Тут думав відкрити давні склади зброї й монети» [5, с. 35]. Тоді ж Микола Никифорович захопився і нумізматиною: «Випадково хтось із товаришів з навчання продав мені стару мідну монету; монети я з деякого часу став збирати і вивчати, скільки міг: після французів незліченна кількість всякої монети ходила руками. Збираючи іноземні монети, збирав я все, що попадалося. Мрія про збір істинно давніх монет зробилася постійною думкою й бажанням» [5, с. 34].

Після закінчення Смоленської семінарії в 1825 р. Мурзакевич вступив на етико-політичне відділення філософського факультету Московського університету (закінчив у 1828 р.). Деякий час давав приватні уроки в Смоленську, а 1830 року за протекції свого товариша університетського періоду М. М. Кир'якова переїхав до Одеси. Служба в митній установі не задовольняла М. Н. Мурзакевича, і він перейшов до Рішельєвського ліцею на посаду помічника вчителя. У 1832 р. отримав посаду наглядача й викладав російську загальну історію та географію, де далі більше захоплюючись наукою [6, с. 39].

Пам'яткознавча діяльність М. Н. Мурзакевича отримала плідне підґрунтя на Півдні України. Глибокій зацікавленості пам'ятками старовини сприяло відвідування руїн старогрецької Ольвії під час літніх канікул в 1832 р., які він провів в маєтку друга М. М. Кир'якова на березі Бугу, та вчені подорожі до Криму. Вперше відвідав півострів влітку 1835 р., коли мандруючи Південним берегом, М. Н. Мурзакевич вперше оглянув місцеві старожитності. Через рік під час нового перебування в Криму він склав описи пам'яток старовини міст та околиць, які відвідав (Євпаторії, Бахчисараю, Ак-Мечеті, Балаклави, Севастополю, Південного берегу, Судака, Феодосії, Керчі). Усі вони були доповнені схематичними малюнками, історичними довідками [7].

Автор детально описує руїни італійських укріплень півострова (Кафи, Судака, Чембало), печерних міст Криму (Мангупу, Чуфут-Кале). У записках історика міститься опис пам'яток пізнішого періоду, таких, як Ханський палац і мавзолей (дюрбе) у Бахчисараї. М. Н. Мурзакевич вперше обґрунтував тезу про визначне значення Чембало в системі фортифікаційних споруд генуезців. На думку науковця, на місті цього середньовічного комплексу існувало шість поселень (скіфське, грецьке, генуезьке, феодоритське, друге генуезьке та османо-татарське). Ця схема історичного розвитку населеного пункту, навіть не зважаю-

чи на її певну умовність, до сьогодні залишається панівною у вітчизняній історіографії [8].

У 1837 р. М. Н. Мурзакевич відвідав Крим за наказом Міністра народної освіти С. С. Уварова. Йому доручалося складання опису старожитностей півострова [6, с. 83]. У Державному архіві Одеської області професором А. А. Непомнящим виявлено невідомий раніше рукопис М. Н. Мурзакевича, який було закінчено 24 травня 1838 р. та присвячено каталогізації і короткому опису археологічних пам'яток Криму [2, арк. 83]. Аналізуючи загальний стан пам'яткоохоронної роботи і вивчення старовини Криму, автор зазначав, що «нині в матеріалах для історії Кримського півострова відчувається крайня недбалість». В якості першочергових заходів щодо заповнення цього пропуску він запропонував організувати купівлю старих рукописів у кримських татар, збір монет, копіювання усіх відомих написів. «Час не береже пам'ятки і тому треба поспішати їх рятувати», – робив висновок М. Н. Мурзакевич [9, арк. 5 зв].

Трепетне ставлення до пам'яток старовини сприяло тому, що М. Н. Мурзакевич зіграв виняткову роль в створенні та діяльності Одеського товариства історії і старожитностей (ОТІС) разом з М. М. Кир'яковим, Д. М. Княжевичем, О. С. Стурдзою, А. Фабром. Від початку свого існування ОТІС займалося питаннями теорії та практики охорони пам'яток. Так, 4 лютого 1840 р. було затверджено Програму діяльності Товариства, яка відображала наміри дослідників того часу з виявлення та збереження різного роду старожитностей. Щодо пам'яток археології ОТІС було стурбоване «зняттям на план положення <...> курганів <...> щоб можна було бачити взаємне розташування їх один від одного, напрям і склад груп, дослідженням і спостереженням під час руїни курганів їх внутрішнього розташування <...> зняттям на план міст, де є розвалини давніх міст, фортець, укріплень, башт, міських стін, храмів та інших будівель» [10].

Як секретар Товариства (його було обрано на перших зборах членів Товариства 23 квітня 1839 р.) М. Н. Мурзакевич розпочав активну пам'яткознавчу діяльність з організації наукових експедицій з виявлення, обстеження пам'яток, збору археологічного матеріалу, організації розкопок, створення музейних колекцій, охорони старожитностей Півдня України.

За ініціативою М. Н. Мурзакевича в перші роки діяльності ОТІС звернуло увагу на мало-

відомий острів Фідонісі (у давнину Левки), який був цікавим з археологічної точки зору. У травні 1841 року Товариством була організована невелика експедиція під керівництвом Мурзакевича, під час якої було знайдено 120 монет (еллінських, римських, кримських ханів) і різних речей, що являли собою художню цінність, відкрито руїни Ахіллесового храму. На сторінках «Записок» М. Н. Мурзакевич інформував про підсумки досліджень на острові Фідонісі, подав опис знайдених там монет [11, 12].

Пам'яткоохоронна діяльність М. Н. Мурзакевича в значному обсязі пов'язана безпосередньо з Кримом. Цьому сприяло прагнення ОТІС досліджувати різноманітну культурну спадщину кримського півострова. Як секретар Товариства М. Н. Мурзакевич виїжджав до місць розташування пам'яток, здійснював їх обстеження, надавав рекомендації щодо збереження старожитностей, розробляв проекти археологічних досліджень, ремонту та реставрації пам'яток, публікував результати пам'яткознавчих досліджень на сторінках «Записок ОТІС».

У середині XIX ст. постійною турботою М. Н. Мурзакевича стали пам'ятки Керчі. Виховавши в собі глибоку, майже релігійну пошану до пам'яток старовини, він боровся з невіглаством щодо археологічних розкопок відомих керченських копачів курганів. Після відвідування в 1846 році цих місць М. Н. Мурзакевич був незадоволений пошуками А. Б. Ашика та Д. В. Карейші, які не мали ні уяви про систематичні наукові розкопки давніх гробниць, ні необхідних для цього інструкцій від ермітажного керівництва. У своїй «Автобіографії» М. Н. Мурзакевич відзначав, що «бажаючи отримати подарунок або хрест за знахідку, обидва завзяті суперники прагнули розкопати більше курганів, або, принаймні, почати розкопку і нею закріпити за собою права продовження робіт на місці. <.> Опису і малюнків на місці не робили, хоча при керченському музеї був штатний художник» [13, с. 586]. М. Н. Мурзакевич насилу умовив А. Б. Ашика робити малюнки гробниць.

Обурений тим, що курганні гробниці, не тільки не зберігалися і не підтримувалися, але унаслідок байдужості офіційних шукачів скарбів розбиралися на міські споруди, М. Н. Мурзакевич всіляко сприяв усуненню з поста директора Керченського музею старожитностей А. Б. Ашика і призначенню на цю посаду свого приятеля О. Ю. Люценка, з ім'ям якого пов'язано початок правильної організації розкопок на Керченському півострові.

У 1852 р. М. Н. Мурзакевич спеціально їздив до Керчі для того, щоб надати методичну допомогу в організації наукового підходу до розкриття курганів і городищ [14, с. 108]. Підсумки археологічних пошуків цього сезону було подано в формі журналу з детальною фіксацією щоденних відкриттів на сторінках «Записок ОТІС» [15].

Завдяки активній участі М. Н. Мурзакевича було вжито заходів із охорони Мелек-Чесменського кургану. Відвідуючи старожитності Криму в травні 1869 року, він оглянув Мелек-Чесменський курган та констатував, що пам'ятка, «незважаючи на офіційну заяву про недоторканність, постійно руйнується міськими жителями, що беруть з нього глину, щоб швидше дістатися до тесаного каменя, придатного на споруди. Така доля спіткала всі відкриті шукачами скарбів гробниці». Для порятунку цієї єдиної стародавньої архітектурної пам'ятки історик вважав необхідною передачу кургану під нагляд члена ОТІС І. С. Безкровного, який проживав в Керчі [16, с. 321]. Товариство прислухалося до порад секретаря та звернулося з проханням про догляд за Мелек-Чесменським курганом до І. С. Безкровного. Він повинен був у разі ушкодження пам'ятки звертатися до мирового суду. Крім того, пам'ятку було відновлено на суму, що було призначено на її підтримку завдяки клопотанням ОТІС. Влітку 1871 року М. Н. Мурзакевич знову відвідав Керч та «знайшов цю гідну збереження гробницю остаточно влаштованою» [17, с. 8].

За ініціативою М. Н. Мурзакевича здійснювалися заходи зі збереження пам'яток Судака. Під час відрядження до Криму в 1861 році для опису генуезьких написів, секретар ОТІС оглядав Судацьку фортецю. У 1869 році М. Н. Мурзакевич довгий час пробув в Судаку, де був зайнятий прийняттям до ОТІС 16 десятин землі, на яких знаходилися руїни Судацької фортеці. Секретар ОТІС почав з огляду всієї Судацької фортеці зі стародавньою генуезькою церквою, що залишилася в ній. Ним були прийняті заходи щодо збереження старожитностей Судаку. Він доручив колоністам очистити башту і напівзруйновану церкву, що знаходилася за фортецею, ближче до моря та рекомендував руїни, що залишилися від чотирьох казарм, які були у фортеці, використовувати для ремонту комор фортеці. У «Донесенні Товариству» про поїздку в Крим М. Н. Мурзакевич писав, що «було б корисно, якби ці залишки казарм були використані своєчасно на підтримку деяких місць башт і стін, які донині систематично руйнувалися. Це лагоджен-

ня, на мою думку, можна було б запропонувати колоністам в рахунок тієї сплати, яку вони стануть надавати Товариству у майбутньому за випас худоби усередині фортеці, за яку вони донині Таврійській палаті державного майна платили щорічно 4 крб.» [16, с. 319].

У вересні 1873 року М. Н. Мурзакевич за дорученням ОТІС знову прямує до Криму з метою огляду Судакської фортеці і розробки спільно з С. І. Вербрюсовим та І. У. Паскевичем заходів щодо ремонту, перегляду судакських і феодосійських написів.

М. Н. Мурзакевич здійснював активну пам'яткознавчу та пам'яткоохоронну діяльність працюючи на ниві розбудови музейних закладів. У 1843 році М. Н. Мурзакевич очолив міський музей старовини, що існував в Одесі з 1825 року, і об'єднану з ним міську бібліотеку. Він взяв безпосередню участь в створенні музею Товариства. У ролі беззмінного хранителя він багато зусиль докладав до поповнення музею Товариства експонатами, забезпечення їх охорони, систематизації, каталогізації та публікації. За допомогою Карло Бассолі, що мешкав в Одесі та допоміг зробити малюнки експонатів, М. Н. Мурзакевич здійснив облік та опис пам'яток музею старожитностей. Завідування міським музеєм і музеєм Товариства (вони були об'єднані після Кримської війни) збереглося за ним до кінця його життя.

Завдяки його наполегливості було зібрано колекцію «кам'яних баб». У квітні 1840 року він звернувся з проханням на ім'я Таганрозького градоначальника О. Р. Пфейлицер-Франка, в якому писав: «Одеське Товариство любителів історії запропонувало заснувати Музеум для зберігання в оригіналі різних стародавніх статуй, написів, посудин, монет бажає мати добре збережених істуканів, відомих під ім'ям «кам'яних баб». У довіреному управлінню Вашого Превосходительства градоначальстві, в різних місцях трапляється значна кількість згаданих істуканів. Товариство і має честь звернутися до Вашого Превосходительства з покірним проханням про доставку в Одесу двох або трьох добре збережених істуканів <.>. Бажано також було б, якщо тільки можливо, щоб до них додано було хоча коротке повідомлення про те, де саме вони були знайдені, на яких курганах, в якому стані було розкрито такі кургани і що в них опинилося» [18, с. 65–66].

Таганрозький градоначальник в листі у відповідь обіцяв доставити в Одесу «кам'яні баби», але слова не дотримав. У 1846 році небайдужий до пам'яток старовини директор Таганрозької гімназії Я. С. Флоренсов

писав в приватному листі М. Н. Мурзакевичу, «що зібрано з різних місць Маріупольського округу досить кам'яних баб, хороших, які лежать у мене тепер на дворі» [18, с. 67]. Проте вартість доставки «кам'яних баб» пароплавом була настільки зависока, що Я. С. Флоренсову вдалося відправити статуї лише в квітні 1848 року.

У вересні 1849 року М. Н. Мурзакевич писав знову Я. С. Флоренсову, що Товариство дізналося про його намір передати в музей ще п'ять баб військовим транспортом. Проте тривале листування з цього питання з Головним управлінням Чорноморського флоту, від'їзд з Таганрогу усього казенного транспорту перешкодили реалізації заходу. Вже у березні 1862 р. М. Н. Мурзакевичу довелося зіткнутися з новими труднощами доставки 20 «кам'яних баб» з Маріуполя в Одесу, тому що не знайшлося жодного транспортного човна в зимовий час.

Умови, в яких збиралися предмети для музею Товариства, були вкрай незадовільними. Тільки наполегливість і терпіння М. Н. Мурзакевича могли усунути нескінченні перешкоди, на які він наражався при зборі пам'яток. Йому доводилося боротися з канцелярською тяганиною, яка на цілі роки гальмувала отримання предметів старовини, що призначалися для Товариства, байдужим ставленням морського начальства до транспортування якихось там стародавніх кам'яних статуй.

Величезний досвід, якого М. Н. Мурзакевич набув, займаючись організацією музею Товариства в Одесі, став у пригоді при організації діяльності Феодосійського музею старожитностей. У 1850 р. Новоросійський і Бессарабський генерал-губернатор М. С. Воронцов ухвалив рішення про передачу цього найдавнішого в краю сховища старожитностей до ОТІС. Спільно з новим директором музею, дійсним членом ОТІС Є. Ф. де Вільневим (з 1849 р.) М. Н. Мурзакевич розпочав роботу, спрямовану на приведення установи до відповідних наукових норм. Товариство всіляко сприяло поповненню колекції музею. У 1858 р. завдяки клопотанню М. Н. Мурзакевича Таврійський губернатор видав розпорядження про передачу в музей всіх пам'яток, що знаходилися під час будівельних робіт у Феодосії та повіті. Деякі пам'ятки були передані із музею ОТІС.

У 1863 році припинилися відрахування від татарського збору на користь музею, і було вирішено перевести останній в Керченський музей, або в Одеський. Почалося тривале листування Одеського Товариства з Таврійським гу-

бернським правлінням. Микола Никифорович Мурзакевич як секретар ОТІС прямує до Феодосії. Результатом поїздки став докладний звіт і заповнення Товариства в необхідності залишити музеї на місці. Мурзакевич висловив переконання в тому, що державі потрібні місцеві музеї: «тим швидше і легше розвинуться в народі наукові знання і витончений смак» [19, с. 164]. У 1865 р. Микола Никифорович в рапорті Товариства повідомляв про украй повільний хід поліпшення в організації музею і навіть пропонував просити владу в Сімферополі про дозвіл санкціонувати збір коштів серед населення для надання допомоги музею [14, с. 40–45]. Він вважав, що музеї повинен постійно діяти для публіки, а завідувати ним треба людині, що розуміє музейну справу. Клопіт увінчався успіхом, і наступного року місцеві власті ухвалили рішення про збереження музею. Тоді ж Товариство в особі свого невтормого секретаря звернулося до новоросійського і бессарабського генерал-губернатора з пропозицією відкрити музей для відвідувачів і зробити в ньому необхідні поліпшення. У 1865 р. музей отримує у подарунок від Одеського Товариства більше двохсот монет і трьох десятків книг.

Завдяки енергійним діям Миколи Никифоровича протягом подальшого десятиліття колекція музею помітно зросла за рахунок придбання тридцяти двох написів, більш ніж 600 монет, різних дрібних речей. Почалася поступова наукова обробка фондів музею [20, л. 32]. Сам М. Н. Мурзакевич передав бібліотеці музею декілька десятків європейських і вітчизняних наукових видань [2, с. 84]. Паралельно з впорядкуванням Феодосійського музею старожитностей в травні 1869 року М. Н. Мурзакевич брав участь в закладці І. К. Айвазовським пам'ятника героєм 1812 року – генералу Петру Степановичу Котляревському.

Після переїзду в 1870 р. музею в нове приміщення М. Н. Мурзакевич особисто займався облаштуванням експозиції. Листи до М. Н. Мурзакевича директора Феодосійського музею старожитностей Степана Івановича Верєбрюсова свідчать про те, що одеський учений вникав у всі тонкощі життя музею, керував підготовкою чергових випусків «Показчиків». Завдяки постійній турботі одеського ученого археологічна і нумізматична колекції з Феодосії, які поповнювалися з керченських, херсонських і феодосійських розкопок, набули популярності в Європі [2, с. 82].

Викликає інтерес клопотання М. Н. Мурзакевича щодо спорудження в Херсоні пам'ятників

над могилами російських воїнів, що загинули при захопленні Очакова та Кілії. В 1873 р. М. Н. Мурзакевич оглянув нагробні пам'ятки та порадив Товариству звернутися до воєнного міністра Д. О. Мілютіна з проханням про підтримку монументів. Звернення ОТІС було схвалено, а його секретаря призначено уповноваженим щодо узгодження заходів з підтримки пам'ятників з Одеським окружним інженерним управлінням. Протягом усіх чотирьох років відновлення пам'ятників М. Н. Мурзакевич був одним з найактивніших членів комітету сприяння заходу, розробляв проект нагробної дошки [21, с. 12].

Одним з напрямів пам'яткознавчої діяльності М. Н. Мурзакевича стали археологічні розвідки. Ще в 40-ті рр. XIX ст. він спробував розпочати розкопки Ольвії [22, с. 14], а після Кримської війни прагнув зосередити в ОТІС усі розкопки на Півдні [23, с. 7–8]. Однак ці плани не було здійснено [24, с. 9–11]. Обійнявши посаду віцепрезидента Одеського товариства, Мурзакевич добився дозволу на фінансування розкопок Херсонесу, які тривали до його смерті [25, с. 12–13].

На підставі клопотання міністра народної освіти Д. А. Толстого в 1876 році Синод виділив щорічну субсидію в розмірі 1000 крб. на «потреби Товариства щодо розкопок і відновленню стародавніх пам'яток християнства» і заснування музею християнських старожитностей в Херсонесі [26, с. 368]. Одеським товариством була розроблена програма розкопок, заходи з охорони пам'яток і створено спеціальний комітет щодо їх реалізації під керівництвом М. Н. Мурзакевича.

Віцепрезидент ОТІС здійснював методичний та науковий супровід херсонесських розкопок. Під час відвідування Херсонесу у травні 1878 р. ним було подано вказівки управляючому Херсонеським монастирем отцю Андрію щодо бережного ставлення до пам'яток, необхідності копіювання усього знайденого, заборони продажу артефактів. Віддаленість керівників ОТІС від розкопок в Херсонесі стала причиною створення письмових інструкцій членам комітету з розкопок, що проживали в Севастополі. 17 червня 1879 р. М. Н. Мурзакевич детально розписав ієромонахові Херсонеського монастиря отцеві Маркіану порядок нагляду за розкопками [27, л. 95].

До 1883 р. дії служителів монастиря ґрунтувалися на інструкціях, складених М. Н. Мурзакевичем ще для їх попередників. У 1881 і 1882 р. він доповнив їх двома короткими розпорядженнями. 14 липня 1881 року, знову відвідуючи розкоп-

ки, М. Н. Мурзакевич вимагав, «щоб був повний зв'язок відкриттів, зроблених у Херсонесі, необхідно мати послідовний звіт роботам, для цього потрібно мати план сучасних розкопок, окрім детального звіту земляних робіт, докладно зазначити ширину і довжину відкритих вулиць з побічними провулками, напрямів водопроводів і поставлених над ними пам'яток. Нарис подібного відкриття важливий для майбутньої топографії» [3, с. 145].

М. Н. Мурзакевичу доводилося боротися з розкраданням знахідок. У листі ієромонахові Херсонеського монастиря отцеві Іоанну від 20 червня 1882 року М. Н. Мурзакевич писав, що «коли наступить слушний час для розкопок, благоволить, Ваше преподобіє, наказати робочим, щоб вони знайдені речі або монети не продавали нікому. Сторонніх осіб, що шукають монети на монастирській землі, зовсім не допускати» [27, арк. 200–200 об.].

Розпочаті М. Н. Мурзакевичем дослідження Херсонесу сприяли формуванню методики наукових пошуків старожитностей, закладанню основ археологічних розкопок та охорони пам'яток в Росії. Їх особливістю була наявність спеціально розробленого плану дій напередодні початку роботи, методичний супровід розкопок під час здійснення, своєчасний пошук засобів розв'язання проблем, що виникали під час розкопок (боротьба з розкраданням артефактів, необхідність збереження пам'яток археології від вандалізму відвідувачів Херсонесу).

Одним з напрямів пам'яткознавчої діяльності М. Н. Мурзакевича стала популяризація старожитностей в публікаціях у «Записках» ОТІС. Він входив до складу видавничого комітету і брав

участь в редагуванні 12 випусків. У цьому виданні М. Н. Мурзакевич опублікував близько 100 статей, рецензій, добірок документів з коментарями. Більшість з них присвячено епіграфічним пам'яткам [28; 29], опису відкритих маловідомих пам'яток [30, 31], звітам про обстеження старожитностей [16; 32; 33], оглядам археологічних знахідок [15, 34] тощо.

Таким чином, розвиток пам'яткоохоронної діяльності на Півдні України в ХІХ ст. пов'язано з ім'ям невтомного діяча на ниві охорони культурної спадщини Миколи Никифоровича Мурзакевича. Серед українських вчених даного періоду М. Н. Мурзакевич виступає справжнім координатором пам'яткоохоронного руху на Півдні України. Його небайдуже ставлення до старожитностей сприяло створенню Одеського товариства історії і старожитностей. Під його керівництвом здійснювалося збереження пам'яток Одеського археологічного музею, музею ОТІС, Феодосійського музею старожитностей. Він неодноразово ініціював обстеження пам'яток, координував археологічні розкопки, робив конкретні заходи щодо збереження об'єктів культурної спадщини. Особливе місце у діяльності М. Н. Мурзакевича займав Крим. Він звернув особливу увагу на старожитності Керчі, Південного берегу, Судак, Феодосії, Херсонеса. Своєю науковою та практичною роботою М. Н. Мурзакевич формував базу пам'яткознавства України, накопичуючи досвід вивчення, збирання, систематизації старожитностей Півдня України. Його ім'я заслуговує бути вписаним в історію пам'яткоохоронної справи України.

Джерела та література

1. Непомнящий А. А. Подвижники кримо-ведения / А. А. Непомнящий. – Симферополь: СГТ, 2006. – 324 с., ил. – (Биобиблиография кримо-ведения; Вып. 7).
2. Непомнящий А. А. Кримо-ведение в научном наследии Н. Н. Мурзакевича : биобиблиографический аспект / А. А. Непомнящий // Культура народов Причерноморья. – 1999. – № 9. – С. 82–87.
3. Шаманаев А. В. Формирование методики археологических раскопок в России : инструкции Н. Н. Мурзакевича и В. Н. Юргевича (1878–1884) / А. В. Шаманаев // Вестник Удмуртского университета. – 2010. – Вып. 3. – С. 143–149.
4. Шаманаев А. В. Документы по истории археологических исследований Херсонеса в Государственном архиве города Севастополя (2004 г.) / А. В. Шаманаев // Документ. Архив. История. Современность. – Екатеринбург, 2004. – Вып. 4. – С. 251–261.
5. Мурзакевич Н. Н. Автобиография (1806–1883) / Н. Н. Мурзакевич // Русская старина. – 1887а. – № 53. – С. 1–46; 263–298; 651–666.
6. Непомнящий А. А. Бібліографічний аспект історико-краєзнавчих досліджень в Одесі у ХІХ ст. / А. А. Непомнящий // Бібліотечний вісник. – 2000. – № 5. – С. 35–41.
7. Мурзакевич Н. Н. Поездка в Крым в 1836 г. / Н. Н. Мурзакевич // ЖМНП. – 1837. – № 3. – С. 624–691.
8. Адаксина С. Б. Крепость Чембало в историографии последней трети ХVIII – первой половины ХІХ вв. / С. Б. Адаксина, В. Л. Мыщ //

О древностях южного берега Крыма и гор Таврических : сб. научн. трудов : по матер. конф. в честь 210-летия со дня рождения Петра Ивановича Кёппена. – К. : Стилос, 2004. – С. 89.

9. Державний архів Одеської області (ДАОО), ф.1, оп. 191 (1837), спр. 39.

10. Летопись общества // Записки Одесского общества истории и древностей (ЗООИД). – 1844. – Т. 1. С. 571.

11. Мурзакевич Н. Н. Эллинические памятники, найденные в Новороссийском крае: в Ольвии и на о. Левки или Фидониси / Н. Н. Мурзакевич // ЗООИД. – 1848. – Т. 2. – С. 405–415.

12. Мурзакевич Н. Н. Монеты, отысканные на острове Левки или Фидониси / Н. Н. Мурзакевич // ЗООИД. – 1853. – Т. 3. – С. 237–245.

13. Мурзакевич Н. Н. Автобиография (1806–1883) / Н. Н. Мурзакевич // Русская старина. – 1888. – №. 59. – С. 583–610.

14. Непомнящий А. А. Музейное дело в Крыму и его старатели (XIX – начало XX века) : библиографическое исследование / А. А. Непомнящий. – Симферополь, 2000. – 360 с.

15. Мурзакевич Н. Археологические разыскания в Керчи, произведенные в 1852 году / Н. Н. Мурзакевич // ЗООИД. – 1853. – Т. 3. – С. 540–552.

16. Мурзакевич Н. Н. Донесение Обществу // ЗООИД. – 1872. – Т. 8. – С. 319–322.

17. Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1870 по 14 ноября 1871 г. – Одесса, 1872.

18. Как составилось собрание «каменных баб» Музея Одесского общества истории и древностей // ЗООИД. – 1915. – Т. 32. – С. 65–74.

19. Петрова Э. Б. Феодосийский музей и Одесское общество истории и древностей: два юбилея / Э. Б. Петрова // Культура народов Причерноморья. – 2000. – № 15. – С. 164–169.

20. ДАОО, ф. 93, оп. 1, д. 52, 121 арк.

21. Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1876 по 14 ноября 1877 г. – Одесса, 1878.

22. Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1845 по 14 ноября 1846 г. – Одесса, 1847.

23. Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1857 по 14 ноября 1858 г. – Одесса, 1859.

24. Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1859 по 14 ноября 1860 г. – Одесса, 1861.

25. Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1874 по 14 ноября 1875 г. – Одесса, 1876.

26. Летопись общества // ЗООИД. – 1877. – Т. 10. – С. 368–369.

27. Державний архів міста Севастополя (ДАМС), ф. 19, оп. 1, спр. 10. – 220 арк.

28. Мурзакевич Н. Н. О латинской надписи с именем Воспорского царя Савромата II / Н. Н. Мурзакевич // ЗООИД. – 1844. – Т. 1. – С. 286–288;

29. Мурзакевич Н. Н. Эски-Керменская арабская надпись / Н. Н. Мурзакевич; [Негри А.А.] // ЗООИД. – 1850. – Т. 2. – С. 529–531.

30. Мурзакевич Н. Н. О некоторых малоизвестных монетах, имеющих ся в Одессе / Н. Н. Мурзакевич // ЗООИД. – 1844. – Т. 1. – С. 315–319.

31. Мурзакевич Н. Н. Медные монеты города Кафы / Н. Н. Мурзакевич // ЗООИД. – 1860. – Т. 4. – С. 387–390.

32. Мурзакевич Н. Н. Некоторые подробности о церкви св. Иоанна-Предтечи в Керчи // ЗООИД. – 1844. – Т. 1. – С. 625–627.

33. Мурзакевич Н. Херсонисская церковь Св. Василия (Владимира) / Н. Мурзакевич // ЗООИД. – 1863. – Т. 5. – С. 996–997.

34. Мурзакевич Н. Н. Греческое древнее кандило / Н. Н. Мурзакевич // ЗООИД. – 1853. – Т. 3. – С. 565–566.

Наталья Кармазина

На страже исторического и культурного наследия Юга Украины (Николай Мурзакевич)

Рассмотрен вклад ученого Н. Н. Мурзакевича в сохранение историко-культурного наследия Юга Украины в XIX веке, в частности его усилия по организации музея Одесского общества истории и древностей, Феодосийского музея древностей, обследованию, охране и популяризации памятников истории и археологии.

Ключевые слова: культурное наследие, Юг Украины, памятникиоохранительная и памятниковедческая деятельность, памятники истории и археологии.

Natala Karmazina

On a Guard of the South Ukraine Historical and Cultural Heritage (N.N. Murzakevich)

The article is devoted to Murzakevich activity in the field of monuments watching in the 19-th century, particularly to his efforts in organizing museums of Odessa History and Antiquities Society, Feodosiya Museum of Antiquities, to observation, protection and popularization of History and Archeology.

Key words: *cultural heritage, the South of Ukraine, monuments watching activity, study of monuments, monuments of history and archeology.*

УДК 929(Малаков)

Григорій Савченко (м. Київ)

НЕСПОКІЙ КРАЄЗНАВЧОЇ ДУШІ (ДО 75-РІЧЧЯ ДМИТРА МАЛАКОВА)

У статті розглянуто основні етапи життя, краєзнавчої діяльності Дмитра Малакова, проаналізовано основні творчі здобутки відомого краєзнавця.

Ключові слова: *архітектура, архітектори, війна, краєзнавство, Київ, окупація, пам'ятники, путівники.*

Краєзнавство і особистість – поняття нерозривні. Вчинок і позиція, знайдене і відтворене, захищене і збережене – це єство краєзнавчої душі, вболівачою за історію, культурні пам'ятки рідного краю, України. Майже півстоліття на краєзнавчій ниві клекотить і душа Дмитра Васильовича Малакова.

Дмитро Васильович Малаков народився 13 жовтня 1937 року в Києві, в родині службовців Василя Федоровича Малакова (1902 – 1988) та Євгенії Костянтинівни Малакової (1908 – 1994).

Батьківська лінія йшла від старовинного селянського роду, який, рятуючись від релігійних утисків у петровській Росії, перебрався років із триста тому на українське Поділля, де й досі неподалік містечка Летичева існує селище Малаковщина. Дитинство Василя Малакова пройшло в Одесі, де він вчився в одеській гімназії Іліада й отримав ґрунтовні знання. З часом батько активно зайнявся літературною творчістю, його п'єси ставилися на театральних сценах Києва, Львова та інших міст. Саме від нього Дмитро та його старший брат Георгій, майбутній відомий український художник, перейняли любов до книжок, мистецтва, архітектури [1, с. 8,9].

За сімейним переказом, дід Дмитра Малакова по материнській лінії Костянтин Андрійович Паппадопуло (1858 – 1930) був родом із Афін, рано залишився без батька і виховувався у якійсь англійській родині в Салоніках. У 23-річному віці він прибув до Одеси, згодом переїхав до Єлисаветграда, де займався млинарською справою. Напередодні Першої світової війни родина

Паппадопулів опинилася у Києві. Мама Дмитра Малакова, Євгенія, почала навчатися в Київській жіночій гімназії мадам Клуссінш, а закінчувала вже трудову школу, якою стала гімназія за радянських часів [2].

З початком війни батька мобілізували до лав Червоної армії, а мама з синами, тринадцятирічним Георгієм, чотирирічним Дмитром та іншими членами родини, залишилася в окупованому Києві. Дні окупації переживали важко. Дмитра змушенні були віддати в дитячі будинки на Солом'янку, на вулицю Керосинну, у Ворзель...

1 вересня 1945 року Дмитро Малаков став учнем першого класу київської чоловічої середньої школи №24, яку школярі-хлопчаки жартома, але з гордістю, йменували «24-та гвардійська непромокаюча». Така назва пов'язувалася із серйозною «чоловічою прерогативою» – дозволом учням молодших і середніх класів носити «чубчик-чолочку», а не ходити, як усі інші київські школярі, стриженими «під нуль» [3]. Так, можливо, й починало формуватися у «гвардійському» шкільному середовищі гвардійське єство знаного краєзнавця.

Життєві ж орієнтири Дмитру Малакову дала родина. Атмосфера родинного вогнища, книги, які були в особливій пошані у колі Малакових, прогулянки вулицями Києва з мамою, батьком, братом, поїздки до Немирова – відкривали Дмитру все нові і нові таємниці історії, архітектури, природи та й загалом життя. У 11-річному віці на Байковому кладовищі батько звернув йо-